

Van afschuw naar verafgoding

Het orgel als begeleidingsinstrument de eeuwen door

Het gevoel rond het orgel als kerkelijk begeleidingsinstrument ondergaat in de gereformeerde traditie in ons land gaandeweg een wonderlijke metamorfose. Terwijl er in de zestiende eeuw sprake is van afschuw, slaat gaandeweg de stemming om naar een bijna grenzeloze verering.

Jaco van der Knijff

Het blijft een wonderlijk gegeven. Vandaag de dag spreken we van het orgel als de koning der instrumenten en vormt het instrument een niet meer weg te denken element in een protestantse eredienst. In sommige hoeken van de kerk wordt zelfs gesteld dat het ook het enige instrument is dat binnen de eredienst mag klinken. Geen piano, geen synthesizer, geen elektrische gitaar. Maar wel het orgel, vanzelfsprekend. Het instrument is geliefd, geprezen, bejubeld, verafgood misschien zelfs hier en daar.

Hoe anders was dat aan het begin van deze zelfde traditie, de zestiende-eeuwse reformatie in ons land. Het orgel in de eredienst? Natuurlijk niet. Geen denken aan. Zo snel mogelijk afschaffen, weg ermee. ‘Des duivels doedelzak’, ‘satans fluitenkast’, ‘paapse stoutigheid’: weerzin en afschuw is wat je hoort.

Daarover gaat het in dit artikel: hoe het orgel als begeleidingsinstrument de achterliggende vijf eeuwen beschouwd en al dan niet gebruikt is. Met daarin als rode lijn: van af-

schuw naar verafgoding. De periode van de zestiende eeuw tot nu is in het onderstaande verdeeld in vijf stappen: voor elke eeuw een kleine karakterisering, die uit de aard der zaak fragmentarisch en verre van uitputtend is.¹

De zestiende eeuw: geen orgel of organist

Zoals gezegd: het begint in de zestiende eeuw met afschuw. Een groot orgel in de Amersfoortse Joriskerk dat de gemeentezang begeleidt? Geen denken aan. Een tweede orgel in het koor van de kerk dat een rol speelt bij de liturgie? Weg ermee. De psalmen worden onbegeleid gezongen, onder leiding van een voorzanger.

Dat is wat de vaders in Dordrecht in 1574 voorstaan. In dat jaar heeft de eerste synode van de Nederlandse gereformeerden in ons land plaats. Tijdens deze zogenoemde liturgische synode spreken de vaders ook over de ‘orgelen’. Daarin is de afschuw hoorbaar:

Aengaende het speelen der Orghelen in den Kercken houdtmen dat het gantsch behoort afgheset te worden, volghende de leere Pauli 1 Cor. 14, 19. Ende hoe wel men het alsnoch in sommigen deser Kercken alleen int eijnde der predicatiën ghebruijckt opt scheijden vanden volcke, soo dienet nochtans meest om te doen vergheten, watmen te voren ghehoort heeft, ende is te besorghen dat het hernaer tot superstitie ghebruijckt sal worden, ghelijck het nu tot lichtuaerdicheijt dient; twelck soo het afgeschafft ware, men soude den aelmosen bequamelicker aen de deuren int uijtgaan des volx versamelen dan datmen sulcx int midden der predicatie tot groote hindernisse des diensts Gods doen moet.²

Zo'n citaat geeft een paar dingen weer.

Allereerst: er zijn dus orgels, en daar wordt op gespeeld. De meeste kerken in de grotere steden hebben in die tijd een orgel, een klein instrument voor de liturgische praktijk of een groter, meer concertant instrument. Organisten in dienst

Dit artikel is een weergave van de lezing die de auteur hield tijdens de KVOK-studiedag Van Sweelinck tot Sela op zaterdag 28 september 2024 in de Joriskerk in Amersfoort.

van de stad bespelen die instrumenten, soms dagelijks. Denk aan de doordeweekse bespelingen van Sweelinck in de Oude Kerk van Amsterdam.

Als de gereformeerden de kerkgebouwen krijgen toegewezen, krijgen ze de stadsorganist erbij. Maar die hangt vaak nog de roomse religie aan en brengt soms graag allerlei liedjes ten gehore. Blijkens het citaat uit 1574 speelt die organist hier en daar ook na afloop van de 'predicatie', de kerkdienst. Let wel: niet tijdens de eredienst, en al helemaal niet in een begeleidende rol, maar na afloop van de kerkdienst. Dat wordt echter als niet stichtelijk, als 'onbetamelick' ervaren: het orgelspel zorgt ervoor dat het zaad van het Woord wordt weggepikt, het leidt tot bijgeloof en lichtzinnigheid, en het maakt het collecteren aan de deur onmogelijk.

Eén belangrijk argument is nog niet genoemd: het orgelspel moet afgeschaft worden vanwege wat Paulus schrijft in 1 Korinthe 14:19. Wat staat daar?

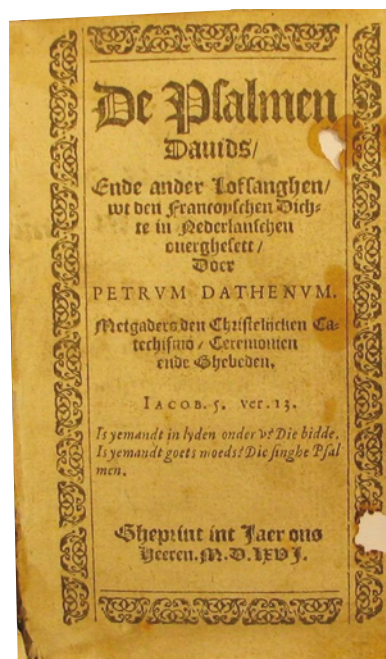
Maer ick wil in der Ghemeynte [liever] vijf woorden door mijn verstant spreken, op dat ick de andere oock onderwijse, dan thien duysent woorden met [vreemder] tonghe.

Aldus de Deux-Aesbijbel, destijds in gebruik.³ Met andere woorden: in de eredienst mogen alleen verstaanbare klanken klinken, en dat geeft een orgel niet. De taal van de orgelklank biedt geen verstaanbare tekst.

Deze voor ons wonderlijke exegese kunnen de mannen in Dordt een-op-een ontlenen aan Calvijn, die op meerdere plaatsen in zijn Bijbelcommentaren instrumentale muziek in de eredienst afwijst met een beroep op 1 Korinthe 14. En daarin is Calvijn in zijn tijd lang niet de enige. Al in de Vroege Kerk en gedurende de middeleeuwen leeft er een brede argwaan ten opzichte van instrumentale muziek in het kader van de liturgie. Ook mensen als Chrysostomus, Thomas van Aquino en Erasmus noemen dergelijke muziek ongewenst, vaak eveneens met een beroep op 1 Korinthe 14 en met een verwijzing naar de Joodse schaduwdienst.⁴

Daar komt bij dat juist in de zestiende eeuw het orgel op sommige plaatsen het imago van prestigeobject krijgt. Het bezit en het gebruik ervan staan symbool voor de pracht en praal van de katholieke liturgie. Tegelijk leven er breed bedenkingen tegen het orgel(spel) vanwege het wereldse gehalte van de muziek die organisten ten gehore brengen, waardoor mensen verleid kunnen worden tot vleselijke uitpattingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat tijdens de Beeldenstorm van 1566 behalve altaren, heiligenbeelden en glas-in-loodramen ook orgels het hier en daar moeten ontgelden.

Het is dus niet gek dat de vaders in 1574 zeggen dat het orgelgebruik rond de eredienst moet worden afgeschaft. Welke impact zo'n uitspraak heeft op de praktijk is altijd moeilijk

Titelblad van *De Psalmen Davids* in de berijming van Dathenus (editie 1566)

vast te stellen. Feit is dat de nationale synode die vier jaar later (1578) samenkomt, weer in Dordrecht, zich genoodzaakt ziet zich opnieuw uit te spreken over de orgels:

*Het ghebruyck der orghelen in den kercken houden wij niet voor goet in sonderheyt voor de predicatien. Daerom achten wij dat de dienaren behooren te aerbeyden, ghelijckse voor eenen tijt gheduldet worden, datse alsoo metten eersten ende op het aldervoeghelickeste weghghenomen werden.*⁵

Met andere woorden: het orgelspel vindt nog steeds plaats, ook rond de erediensten. En dat is geen goede zaak. Predikanten moeten zich ervoor inspannen dat die orgels zo snel mogelijk worden verwijderd.

Ook deze uitspraak, die in 1581 tijdens de synode van Middelburg nog eens wordt herhaald, heeft blijkbaar niet genoeg zeggingskracht, want tot het eind van de zestiende eeuw wordt de oproep om het orgelspel af te schaffen en eventueel de orgels te verwijderen in allerlei toonaarden herhaald. Blijkbaar is de praktijk weerbarstig.

In ieder geval heeft het orgel in de zestiende eeuw op de meeste plaatsen geen begeleidende rol bij de gemeentezang, uitzonderingen daargelaten.⁶ De gemeente zingt a capella, onder leiding van een voorzanger, eventueel bijgestaan door schoolkinderen die de psalmen doordeweeks hebben geleerd. De berijming die dan in gebruik is, is die van Petrus

Dathenus. Deze heeft in 1566 zijn psalmboek op de markt gebracht, met daarin alle 150 psalmen vanuit het Frans vertaald in het Nederlands, te zingen op de melodien van Genève. Waarschijnlijk gebeurt dat aanvankelijk ritmisch, a capella.⁷

De zeventiende eeuw: toch begeleiding

Afschuw dus, aanvankelijk. Of gaat dit vooral om het officiële geluid van de kerkelijke organen? Er zijn namelijk niet alleen vanuit de zestiende eeuw maar ook aan het begin van de zeventiende eeuw allerlei signalen dat het orgel rond de gereformeerde eredienst een rol krijgt toebedeeld. En dan niet tegen heug en meug, maar op aangeven van stadsbestuur of kerkenraad. Zoals in Utrecht, waar organist Peter Augustijnsz van de Sint-Nicolaaskerk in 1609 een instructie krijgt dat hij na de 'predicatie' eerst een aantal keer de laatstgezongen psalm moet spelen, waarna het hem vrijstaat 'enighen anderen psalm, hymne off eerlijcke musykstuck' te spelen.⁸ Een andere Utrechtse organist, Peter Wtenbogaert, krijgt in datzelfde jaar de opdracht om de psalm die tijdens de eredienst als voorzang gaat klinken vooraf in ten minste vijf of zes variaties te laten horen.⁹ Allemaal met het doel om de mensen vertrouwd te maken met de nieuwe en lastige psalmmelodieën.

Dat het orgel in de eerste helft van de zeventiende eeuw in ieder geval bij een deel van het kerkvolk een minder onaangename klank heeft dan wordt gesuggereerd door de synode-uitspraken, blijkt wel uit een verzoek van een grote groep burgers van Haarlem uit 1634. In de oude Bavo is dan net een grootscheepse restauratie achter de rug. Van Hagerbeer heeft het bestaande orgel tussen 1630-33 omgebouwd en uitgebreid, voor 800 gulden. En nu willen de muziekliefhebbers het ook horen. Het instrument is immers 'een werck voorwaer dienende tot vermaack van de borgers, cieraad van de kerck ende vermaerdheyd van onse borgerlyke Stadt'. Laat het dan niet, net als het oude orgel, nauwelijks bespeeld worden, aldus de petitie. Nee, laat het liefst dagelijks klinken, vooral in de wintertijd als de burgers in de kerk komen schuilen voor het ruige weer. Laat de organist de burgers maar vermaken met het orgel dat zoveel geld gekost heeft. En bijkomend voordeel: 'so wel den voorsanger, als de luyden die te kercke syn' zullen 'te vaster werden in den toon gestelt, ende dies te meerder in de const van musycke, ende wel singen van de psalmen geoeffent'.¹⁰

Dit alles gaat nog altijd om zelfstandig orgelspel, los van het zingen van de gemeente. Maar in dezelfde periode gaan kerken er ook toe over om het orgel in te zetten bij de gemeentezang. Lange tijd is Leiden genoemd als eerste stad waar in 1636 de gemeentezangbegeleiding wordt ingevoerd. Maar het noorden is eerder. In Groningen is er al in 1628 sprake van gemeentezangbegeleiding; dan krijgt de organist van de

Martini, Jan Heerens, verhoging van zijn traktement omdat hij ook de samenzang moet gaan begeleiden. Drie jaar later geeft de provinciale synode van Friesland toestemming voor de orgelbegeleiding. Arnhem (1632) en Delft (1634) zijn ook eerder dan Leiden. Na Leiden volgt ook Dordrecht (1638).¹¹

En dan is er ook in Holland een kerkelijke vergadering die een ander geluid laat horen: de Particuliere Synode van Delft die in 1638 samenkomt spreekt over situaties in de regio waar het 'orgelspeelen onder het psalmzingen' inmiddels is ingevoerd, en besluit heel genuanceerd:

*Orgelspeelen onder het psalmzingen: Op het 5 gravamen, noopende het orgelspeelen onder het psalmsingen, is geoordeelt, dat hetselve is een middelmaetige saecke, en wert daeromme gelaeten in de vrijheyd van ydere kercke, omme te doen tot stichtinge.*¹²

Dat is me nogal een ommezwaai!

In de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt vervolgens in de meeste stadskerken de orgelbegeleiding ingevoerd. Een belangrijke rol in dat proces speelt het geschrift dat Constantijn Huygens in 1641 publiceert: *Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde Kercken der Vereenighde Nederlanden*.¹³ Huygens had het jaar ervoor in de Groningse Martinikerk een dienst meegemaakt waarin het schitterende orgel de samenzang begeleidde. Prachtig, vond Huygens de gemeentezang, die 'gravité en majesté' had, zoals hij schrijft. Waarom zouden kerken op andere plaatsen verstoken moeten blijven van deze ondersteuning van het orgel, vraagt hij zich af.

Die ondersteuning is volgens Huygens namelijk heel hard nodig. Want nu is het op veel plaatsen zo dat het orgel voor en na de kerkdienst van alles speelt, ook wat niet zo stichtelijk is, maar bij het zingen mag het niet meedoen. Terwijl het daar juist heel wenselijk zou zijn. Want men kan wel zeggen dat alles in de kerkdienst betamelijk en ordelijk moet geschieden, de praktijk is anders. Vriend en vijand spreekt er schande van, volgens Huygens. En dan volgt een beroemd geworden citaat:

Inder daed, het laet sich onder ons veeltijds aenhooren, als ofter meer ghehuylt oft geschreewt dan menschelick ghesonghen werde. (...) De Toonen luyden dwars onder een, als gevogelte van verscheiden becken. De maten strijden, als Putemmers, d'een dalende soo veel d'ander rijst. Daer wert om't seerste uytgekreten, als of 't een sake van overstemminge waere, ende dat het de meeste souden wegh dragen, met diergelijcke onhebbelickheden meer, sulcker wy, voor seker, de geringste niet en souden dulden in eenigh ander tijdtelick doen, van klein

*belangh, ten aensien van 't gene wy in desen voor Gods aengesicht te betrachten hebben.*¹⁴

Bij een aardse vorst durft niemand zich zo te gedragen, maar voor Gods aangezigt kan het allemaal, aldus Huygens.

In die situatie kan het orgel een goede dienst bewijzen, vindt Huygens. Hij heeft er ook concrete ideeën bij. Na het zingen van de psalm moet de organist zich niet meer laten horen: naspelen zijn ronduit 'ydell en ondienstigh'. Maar vooraf, als de psalm opgegeven is, kan het orgel tien of twintig maten laten horen, om zo een 'statighe inleidinghe tot het Gesangh' te maken. Zo kunnen niet alleen de stemmen van de zangers maar ook hun harten worden voorbereid 'tot die zedighe ende eerbiedighe aendacht, die in't uyt spreken van d'aenstaende heilige woorden werdt vereischt', 'om het gemoed Godvruchtelijk te roeren, ende om de geneghentheid tot het lesen van Gods Woord te ontsteken'.¹⁵ Orgelspel als voorbereidend werk om de grond geschikt te maken voor het zaad van het Woord. En als de gemeente dan eenmaal aan het zingen is, laat het orgel dan 'tusschen alle Reghelen een korten stond voor uyt spreken, jae tusschen sylb en sylb: insonderheid daer den Orgelist sal mercken, dat de onervarene (...) voorkomen dienen te werden, eer sy de overhand van Toon ghewinnen'.¹⁶ De organist moet dus voor elke regel of zelfs voor elke lettergreep net ietsje eerder zijn dan de zangers, om ze net voor te zijn...

Het geschrift van Huygens krijgt veel bijval. Maar ook tegenstand, onder anderen van de Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius en de Haagse predikant Caspar Streso.¹⁷ Er ontstaat zelfs een heuse Haagse orgelstrijd. Maar de theologen kunnen niet tegenhouden dat op veel plaatsen het 'orgelspeelen

onder het psalmsingen' praktijk wordt. Niet dat de gevoeligheid helemaal weg is. Op avondmaalszondagen en tijdens diensten van boete en voorbereiding worden op veel plaatsen de orgelluiken gesloten. Op zulke momenten moet het orgel, dat blijkbaar nog steeds de geur van wereldlijk vermaak of aandachtstrekker heeft, zwijgen.¹⁸

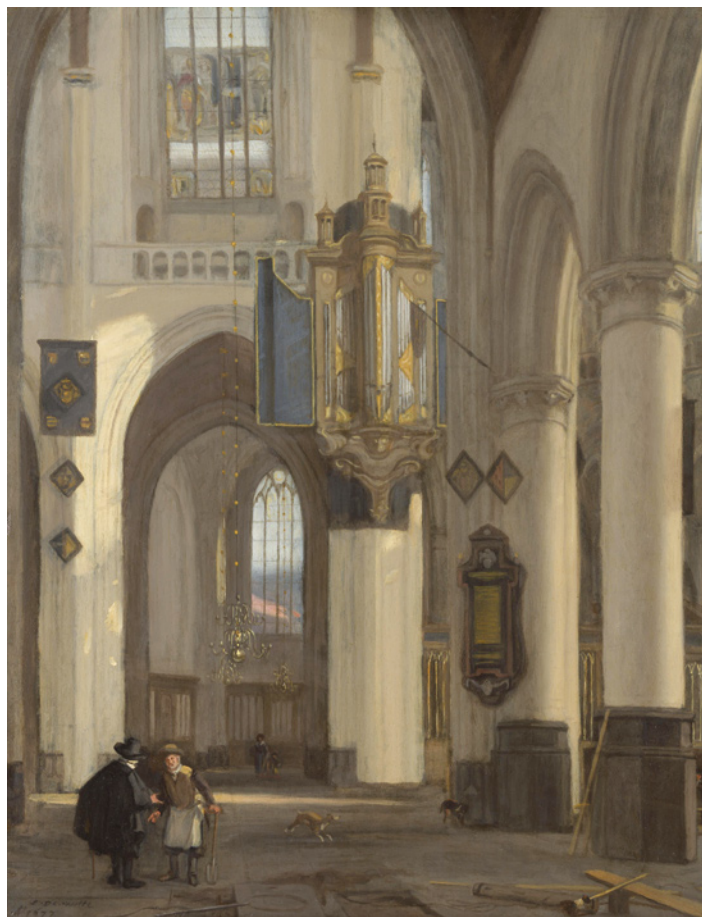
Niettemin, op veel plaatsen zal een lied als Psalm 23, die in die tijd overuren maakt, vaak met orgel begeleid zijn: gezongen in de berijming van Dathenus, en inmiddels allang isometrisch.¹⁹

De achttiende eeuw: lofredes en koraalboeken

De afschuw is in de zeventiende eeuw voor een deel verdwenen, mannen als Voetius en Streso daargelaten: het orgel mag op veel plaatsen een rol spelen in de liturgie.

Die omslag in het denken over het orgel als kerkelijk instrument krijgt in de achttiende eeuw een opmerkelijk vervolg in de zogenoemde orgelpreken.²⁰ Overal worden nieuwe orgels gebouwd, ook om de nieuwe gemeentezangpraktijk te ondersteunen, en gaandeweg ontstaat het gebruik om zo'n nieuw instrument dan ook in te wijden. Niet echt inzegenen, maar toch. Er wordt in ieder geval een complete dienst aan gewijd, waar een heuse orgelpreek wordt gehouden. Het vroegste voorbeeld van zo'n orgelpreek die bewaard is gebleven, stamt uit Maassluis. Daar wordt in 1732 in de Grote Kerk het bekende Garrelsorgel gerealiseerd. Dat moet gevierd worden met een feestelijke ingebruikname. En daarbij houdt ds. Aegidius Francken, nota bene een predikant die gerekend wordt tot de Nadere Reformatie, een preek over Psalm 150:3-6 onder de titel *Heilig gebruik des orgels*.²¹

Govert van Wijn heeft Maassluis een 'heerlyk ORGEL' ge-

Emanuel de Witte (1617-1692), Interieur van een protestantse gotische kerk met motieven van de Oude en de Nieuwe Kerk te Amsterdam (1677). Collectie Rijksmuseum Amsterdam

schonken, schrijft Francken in de voorrede bij zijn uitgegeven preek, en daarmee een gedenkzuil opgericht die de Egyptische 'Pyramiden in de tyd mogelyk verduuren'. En daarom vindt Francken het zijn plicht 'om Gods volk aan te spooren, van dit schoon ORGEL-STUK een heylig gebruik te maken', en om 'de Gemeinte van Maas-Sluys op te wekken om den drie-eeuigen God op dit heerlyk Muzyk-werktuig geduurig te verheerlyken, en zyn nooit-volpreezen lof uit te galmen'.²²

Ene F.W. Westhovius schrijft voor in de uitgave een opdracht op het Maassluisse orgel in dichtvorm. Deze lofrede, waarin het orgel sprekend wordt ingevoerd, luidt aan het eind zo:

*Het voordeel, dat myn Speeltuig meest kan geven,
Is 't stuur in de Zangkonst onbedreven,
Om onverstoort een lieffelyk muzyk
In 't Heiligdom t' aanvangen al' gelyk:
Dat broeders met eendragt een lied opzingen,
Tot voorsmaak van de vreugd der hemelingen.
't Geluk, Maas-Sluys, der groote Vissery,
En ryke winst, komt hier in 't minst niet by.*²³

De preek zelf is een uitvoerig betoog over wat het loven van God inhoudt, waarbij de instrumenten die Psalm 150 noemt een grote rol spelen. Het orgel in Psalm 150 is volgens Francken weliswaar niet zo'n groot instrument als dat Garrels net gebouwd heeft, maar het gaat wel om zo'n zelfde instrument, samengesteld uit grote en kleine pijpen, die door een blaasbalg lucht ontvangen en die door 'nederdrukkinge van de houten klappen met de vingers, een oorstreelend geluid na den eisch der Zang-kunde geven. Dit Orgel is te recht van veelen geoordeelt in allen deelen het volmaekste maaksel, van al het gene by menschen, in het uitspreken van toonen is uitgevonden'.²⁴ En zo gaat Aegidius nog even door, pagina's lang. Het is duidelijk: hier is alle afweer en afschuw verdwenen. De exegese van de oudtestamentische teksten over de muziekinstrumenten is een heel andere dan die van Calvijn, die ze onder de schaduwendienst rekende. Francken zingt één grote lofzang op het orgel.

De orgelpreek van Francken vindt navolging onder gereformeerden. Ook in onder andere Sexbierum (1767), Vlissingen (1769), Apeldoorn (1780) en Haastrecht (1791) vinden in de achttiende eeuw orgelinwijdingen plaats waarvan de preek bewaard is gebleven.²⁵

In deze zelfde eeuw verschijnen de eerste koraalboeken. Vanaf 1725 brengen musici als Quirinus van Blankenburg (Den Haag), Gerhard Frederik Witvogel (luthers Amsterdam), Konrad Friedrich Hurlebusch (Oude Kerk Amsterdam) en Henricus Radeker (Haarlem) daarmee materiaal op de markt om de organist die zondags de psalmen van Dathanus moet begeleiden een handje te helpen. Aanvankelijk

vooral met harmonisaties, waarbij de melodie vaak gecoloreerd is. De zetting is soms isometrisch (Hurlebusch), soms ritmisch (Radeker, Van Blankenburg), en soms in de zogenoemde korte zingtrant (Witvogel).²⁶

Dat laatste, dat de melodie begint en eindigt met een lange noot terwijl de tussenliggende noten korter zijn, is iets wat rond de invoering van de nieuwe berijming van 1773 een kwestie wordt. Nu de psalmen in een nieuw jasje verschijnen, moet ook de kerkzang naar een wat hoger niveau getild worden, is de gedachte. Vandaar de korte zingtrant, waarbij het zingen van een psalmvers iets korter duurt dan tot dan toe het gebruik is. Het is bekend wat deze maatregelen in steden als Maassluis en Vlaardingen teweegbrengen. De vissers gaan met hooivorken naar de kerk omdat hun geliefde manier van zingen hun wordt afgepakt... De roman van Maarten 't Hart over het 'psalmenoproer' is er een verslag van.²⁷

Interessant is te lezen wat sommige organisten in deze tijd aan instructies krijgen. In Haarlem bijvoorbeeld wil men per 5 mei 1776 de nieuwe berijming van 1773 invoeren en tegelijk ook een 'verbeterde' zangwijze. Wat dat inhoudt? Voortaan moeten de psalmen gezongen worden 'op zogenaemde halve nooten, zonder onderscheid of de nooten gestaart of ongestaart zijn en wel zo dat in alle de psalmen daeromtrent een egaale voet gehouden worde om alle nooten als halve nooten voluit en niet korter, maar ook allen even lang, te spelen en te zingen'. Dus de halve noten in het psalmboek zijn het uitgangspunt. Ook over het voorspel en de tussenspelen krijgt de organist – Johannes Radeker – voorgeschreven wat de bedoeling is:

1. Dat in de Groote Kerk na de gedane opgave van den psalm, eer de gemeente begint te zingen, door den organist een praeludium zal worden gemaakt, met volle accoorden uit den toon waaruit de psalm moet gespeeld worden; welk praeludium duuren zal ter lengte van twee of drie geheele nooten;

Dus: een kort voorspel van twee of drie hele noten. En dan:

2. Dat in alle de kerken niet alleen tusschen ieder vers, maar ook tusschen elken regel in 't zingen eene kleine rusting zal worden gehouden (gelijk in de psalmboeken geteekent staat) ten einde dus door het agteraen komen van dezen of geenen nooit verwarring ontstaat of gelegenheid gegeven worde, dat de volgende regel niet gelijkelyk zou worden aengeheeven. En zal in de Groote Kerk geduurende deze rusting door den organist, alleen met de rechterhand, over het zagt clavieer een praeludium gemaakt worden telkens van eene geheele noot, om daarmede den zang tot den volgende regel in te leiden'.²⁸

Dus: een riedeltje tussen de regels op een zachter klavier om de mensen die achterop zijn geraakt, weer te laten aanhaken, zodat iedereen weer tegelijk met de volgende regel begint...

Iets dergelijks treffen we aan in het koraalboek van Jacob Potholt, organist van de Oude Kerk in Amsterdam, uit 1777 (zie de afbeelding hierboven).²⁹ Naar 'den Nieuwste Zangtrant', staat er op de titelpagina. In Amsterdam is per januari 1776 de nieuwe manier van zingen ingevoerd. Dus wat biedt Potholt de kerkorganist? Bij elke psalm een heel klein voorspel. Dan bij regel 1 een lange eerste noot, 'om dus op de toon te komen', schrijft hij in het woord vooraf. En vervolgens de rest van de regel kortere, halve noten. Waarbij Potholt gaande de regel steeds versierinkjes, trillertjes en loopjes aanbrengt. En dan de laatste noot weer lang. En vervolgens: een tussenspelletje tussen de regels (zie afbeelding hieronder). De gedachte is: 'de zanger een weinig te doen rusten en adem te doen scheppen, om zich te herstellen' voor de volgende regel. Het langzame zingen en het uithalen vergt immers veel van de zangers... De organist mag zich in die ruimte tussen de regels even uitleven met snelle passages en frivole nootjes: de organist 'neme in deze interludia zoveel vrijheid als

Psalm 30 uit Jacob Potholts in 1777 verschenen uitgave *De muziek van de CL psalmen benevens de lofzangen naar den Nieuwsten Zangtrant...*

men wil', aldus Potholt. Elk tussenspelletje eindigt weer op de noot die de gemeente nodig heeft voor de volgende regel. Potholt eindigt zijn voorwoord met de wens 'dat dit werk den gebruikers strekke tot vermaak en tot stichting, en dat het psalmgezing der christenen in onze en andere gemeentes gezegend zij'. Opvallend, aan het eind van de achttiende eeuw: orgelspel tot vermaak, stichting en zegen.³⁰

De negentiende eeuw: Nieuwe gezangen en beginnende bewustwording

In de negentiende eeuw verandert er het nodige op het gebied van de kerkmuziek en daarmee ook op het punt van de begeleidende rol van het orgel. Er komt namelijk direct aan het begin van deze eeuw een nieuw gezangboek op de markt: de *Evangelische Gezangen* van 1806.

Zoals bekend, zorgt de nieuwe zangbundel, en vooral het feit dat predikanten vanaf 1 januari 1807 verplicht zijn eruit te laten zingen, voor de nodige commotie. Hendrik de Cock (Ulrum) noemt de nieuwe gezangen 'strijdig met Gods Woord: een Gode onbehagend getier (...), een geheel van 192 Sirenische minneliedereren, geschikt om de Hervormden, al zingende van de zaligmakende leer af te trekken (...)'. Het is een van de oorzaken van de Afscheiding in 1834. En ds. L.G.C. Ledebouer in Benthuisen gooit in 1840 de bundel van de kansel en gaat die begraven in de pastorietuin. Ook hij komt buiten de Hervormde Kerk terecht.³¹

Als het gaat om orgels en organisten heeft de nieuwe bundel van 1806 andere effecten. Doordat gemeenten nu allerlei nieuwe gezangen en melodieën moeten aanleren, wordt de behoefte aan een orgel groter, zodat zo'n instrument dat proces in goede banen kan leiden. Als gevolg daarvan worden er in de eerste helft van de negentiende eeuw de nodige orgels gebouwd. Vooral in Friesland is deze trend goed te zien. Het

gaat dan om echte gemeentezangorgels: een krachtig hoofdwerk voor de begeleiding en een zachter nevenwerk voor de voor-, tussen- en naspelen.³² Wat betreft die nieuwe melodieën: dat valt in 1806 nog wel mee. In de bundel *Evangelische Gezangen* moeten nogal wat van de 192 gezangen gewoon ge-

zongen worden op een bekende psalmmelodie. De melodie van de Psalmen 24, 36, 38, 42, 51, 66, 84, 95, 150 zijn bijvoorbeeld meermalen hergebruikt. Overigens worden die in 1806 isometrisch genoteerd. Maar daarnaast bevat de bundel een aantal vertaalde liederen uit het Duits en het Engels van dichters als Gellert, Klopstock, Neumark en Watts, met de bijbehorende melodieën, die vaak ook isometrisch zijn genoteerd.³³

Met de opvolger van de bundel van 1806, de *Vervolgbundel* uit 1869, ligt dat anders. Daarin zijn dertig nieuwe melodieën te vinden die de Haarlemse organist Johannes Gijsbertus Bastiaans bij recente kerkliederen schreef.³⁴ Denk aan liederen als 'Straks groeten w' onze moederstranden', 'De Heer is mijn herder', 'Wie heeft op aard', 'Behoed uw kerk', 'Ontwaakt, gij die slaapt'. Die melodieën worden niet door iedereen als makkelijk ervaren. Iemand omschrijft ze als 'de nieuwe, zeer schoone, maar ook ten deele gansch niet gemakkelijke zangwijzen'.³⁵

Intussen heeft in deze eeuw een groot aantal kerken nog helemaal geen orgel. In het jaar dat de *Vervolgbundel* verschijnt, 1869, geeft de predikant H.M.C. van Oosterzee in een artikel een zogenoemde 'Orgel-statistiek der Nederlandsche Hervormde Kerk'. Daaruit blijkt dat op dat moment slechts 48 procent van de hervormde kerkgebouwen een orgel bezit: minder dan de helft dus.³⁶ Ook is de weerstand tegen het orgel in de negentiende eeuw nog niet helemaal verdwenen. Zo schrijft een van de voorlopers van de Afscheiding, Johan Willem Vijgeboom, in 1820 in een pamflet tegen de bundel *Evangelische Gezangen* over 'het theatrale en geensints in Gods huis voegende toongeluid des Orgels, voortgebracht door sommige, (zoo zij meenen) hiermede hunne kunst aan het licht brengende Organisten'. Volgens Vijgeboom is dit God niet aangenaam. Die wil immers in geest en waarheid gediend worden; maar in plaats daarvan maken de organisten 'een allerërgelijkst geluid in de ooren van den waren godsdienstigen, en voor het overige strelen en wekken zij de ijdelheid op bij zichzelf en bij anderen'.³⁷

Over de kwaliteit van de gemeentezang, al dan niet door orgel begeleid, moeten we ons in deze eeuw overigens geen illusies maken. Er zijn allerlei signalen waaruit blijkt dat er uiterst traag en heel erg hard gezongen wordt. Een predikant maakt mee dat het zingen van Psalm 32 vers 1 en 3 bijna zestien minuten in beslag neemt.³⁸ F. C. Kist noteert in 1840 dat 'duizenden landbewoners nog in het denkbeeld verkeerden, als werden Psalmen en Gezangen, dan eerst regt goed en ter verheerlijking van God gezongen, wanneer de aangezichten der zangers met vuurrode en paarse kleuren worden bedekt, en de gewelven als op hunne grondvesten dreunen'.³⁹ En om nog een voorbeeld te noemen: J.A.M. Mensinga, predikant in het Duitse Frederikstad, schrijft in 1876 over de kerkzang aan het begin van de negentiende eeuw:

Bejaarden mogen getuigen wat zij daarvan in hunne jeugd op afgelegen dorpen nog gehoord hebben. 't Duurde eerst een halve versregel, eer men wist in welken toon de voorzanger eindelijk aanlanden zou. Dan beproefden schuchter eenige stemmen, al laveerende, dezelfde haven te bereiken. Eerst bij of in den tweeden regel viel de geheele gemeente in, en dan met volle geweld, al wat de longen vermogten, onverschillig in welke toonhoogte en met welk stemkarakter.

Het resultaat was volgens Mensinga 'een voortdurende, volstemmige, onopgeloste en onoplosbare dissonant'.⁴⁰

En dan de organist die zo graag naar de woorden speelt... Blijkens artikelen in *Het Orgel* van eind negentiende eeuw zijn er die allerlei 'onzinnigheid en kwakzalverij' laten horen. Iemand gaat met beide armen op het klavier liggen om 'vrees' uit te drukken. Psalm 150 wordt begeleid alsof er staat: 'Looft den Heer met speeldoos en draaiorgel'. Iemand trekt bij 'Loof, loof den Heer, mijn ziel, met alle krachten' (Ps. 103) het volle orgel open. Een ander trekt de tremulant bij de regel 'Mijn ziel herdenkt met heilig beven' (Tien Geboden: 1). Weer een ander brengt een diepzinnig gebrom voort om 'Uit diepten van ellenden' (Ps. 130) uit te beelden.⁴¹

Intussen zijn er ook allerlei initiatieven om de kerkzang naar een hoger plan te tillen en de positie van de organist te verbeteren. Er worden zanggezelschappen opgericht, er klinken pleidooien om terug te keren tot het oorspronkelijke ritme van de psalmmelodieën, zelfs om de psalmen vierstemmig te zingen (zo J.G. Bastiaans⁴²), er wordt gepleit om de interludia tussen de regels af te schaffen, er komt aandacht voor de opleiding van de organist, in 1886 verschijnt het eerste nummer van *Het Orgel* en in 1890 wordt de Nederlandsche Organistenvereniging opgericht. Ook verschijnen er nieuwe koraalboeken bij de psalmen en nieuwe gezangen, waarvan die van Worp en Jan Albert van Eyken grote bekendheid zouden krijgen.

Ook theologen gaan zich langzamerhand bezinnen op het belang van kerkelijk orgelspel in het geheel van de liturgie. Een van de eersten is de Goudse predikant dr. J.H. Gunning JHz. In 1890 maakt hij in een boekje onder de titel *Onze Eeredienst* enkele 'opmerkingen over het liturgisch element in den gereformeerden cultus'. Daarin heeft hij ook, zij het nog zeer bescheiden, aandacht voor de rol van het orgelspel. Een citaat:

Terwijl de gemeente reeds op den weg naar het bedehuis door de zilveren stemmen der klokken tot eerbied gestemd wordt (...) kome zij onder de stichtelijke tonen van ernstige kerkmuziek bijeen. Ook in Duitschland is orgelspel vóór en ná den dienst gebruikelijk, en Ebrard⁴³ spreekt naar waarheid van eene „Empfindung der Heiligkeit des Gottesdien-

stes” wanneer men onder gewijde orgelklanken de voorhoven des Heeren betreedt (...). Maar gewis, de invloed van een treffelijk voorspel is niet hoog genoeg aan te slaan. Altoos... wanneer niet alleen een technisch vaardig man, maar ook een christen, die met de gemeente mede leeft, aan het klavier zit! Dan is zijn spel het hoorbaar-worden van het anders verborgen-blijvend leven der ziel. Maar wanneer daar slechts een „kunstenaar” zetelt, wiens hart aan het mysterie vreemd is, kan hij onmogelijk spreken tot het hart zijner hoorders.⁴⁴

Bezinning dus op de rol van het orgelspel, én op de persoon van de organist. Eerlijk is eerlijk, even verder schrijft Gunning ook dat ‘schoone kerkmuziek’ het beste middel is tot ‘vermindering van het gedruisch’ dat ‘aan het binnenkomen der schare nu eenmaal onvermijdelijk verbonden’ is.⁴⁵ Schoone kerkmuziek als geluiddemper...

Maar hij schrijft ook dit:

Ik wenschte wel dat alle studenten in de theologie ten onzent minstens twee jaren een cursus in het orgelspel moesten volgen, opdat zij althans éénig begrip kregen van melodie en harmonie, opdat zij straks, als leeraren eener eigen gemeente, niet bij voorkeur de meest ongeschikte zangwijzen zouden doen zingen, en opdat zij bij hunne catechisanten, bij het liefelijk geklank van een Amerikaansch orgel, zin en lust voor het Godverheerlijkend lied zouden kunnen aankweeken.⁴⁶

De bewustwording is begonnen...⁴⁷

De twintigste eeuw: oude meesters en een nieuwe sound

Nu de bewustwording is begonnen, gaan de wegen in de twintigste eeuw ook uiteenlopen. Want terwijl een deel van de protestantse kerken zich gaandeweg ontwikkelt op het gebied van kerkzang, liedrepertoire en orgelbegeleiding, blijft een ander deel bij de situatie zoals die rond 1900 is. In een stad als Amersfoort is de bandbreedte die op die manier ontstaat mooi te zien als je het huidige spectrum bekijkt. Enerzijds de oud gereformeerde gemeente aan de Muurhuizen, waar de psalmen nog altijd in de berijming van Dathenus klinken, uiterst langzaam en isometrisch gezongen, begeleid door een organist die geacht wordt ingetogen en vooral niet concertant of uitbundig te spelen. Aan de andere kant van het spectrum een gemeente als de Bergkerk, met hoogliturgische vieringen, waarbij het nieuwste *Liedboek* (2013) uitgangspunt is met de diversiteit aan liedvormen die deze bundel bevat en die de nodige eisen stelt aan de cantor-organist. En, nog een ander uiterste in dit spectrum: de christelijke

gemeente het Kruispunt in Vathorst, waar de zang wordt begeleid door een band met een uitgebreid instrumentarium waarin het orgel niet meer voorkomt.

Dat is aan het begin van de twintigste eeuw dus wel anders. Het orgel heeft dan het alleenrecht – of er wordt nog gezongen onder leiding van een voorzanger. Op de meeste plaatsen klinken de psalmen en gezangen isometrisch, vaak langzaam. Ook dan zijn er situaties waarbij men een kwartier nodig heeft om twee coupletten van Psalm 89 te zingen. Als er orgelspel is, zijn de interludia tussen de regels op de meeste plaatsen wel verleden tijd. Een redelijk nieuw fenomeen is dat voor aanvang van de dienst orgelspel klinkt; daarvoor werden er op veel plaatsen voor binnenkomst van de kerkenraad psalmen gezongen of hoofdstukken uit de Bijbel voorgelezen. Nu krijgt de organist zijn ‘kwartiertje voor de dienst’.⁴⁸ Ook worden op steeds meer plaatsen orgels gebouwd, waarbij het ambacht vaak vervangen wordt door het fabricaat: geen mechanische tractuur meer, maar elektropneumatiek en allerlei speelhulpen.⁴⁹

Intussen zet de beginnende bewustwording die we bij Gunning zagen ontstaan, door. Met name bij degenen die zich rekenen tot de Liturgische Kring en de daarbij behorende Liturgische Beweging komt er meer en meer aandacht voor de liturgische functie van het kerkelijk orgelspel en voor de opleiding van de organist. Hier moet de naam van prof. G. van der Leeuw genoemd worden, hoogleraar in Groningen en boegbeeld van de Liturgische Beweging. In het kader van de bezinning op het geheel van de liturgie, vraagt hij al in een vroeg stadium aandacht voor het belang van het orgelspel in de eredienst. Zo houdt Van der Leeuw in september 1931 tijdens het jubileumcongres van de Nederlandsche Organisten-Vereeniging (40-jarig bestaan) een referaat over ‘Liturgische eischen aan Orgel en Organist’.⁵⁰

Zijn verhaal is opgebouwd uit twaalf stellingen. Ik noem er een paar:

Stelling 2: De muziek heeft in den eeredienst de uiterst belangrijke taak om vorm te geven aan datgene, wat, omdat het mysterie is, zich in woord en begrip niet laat uitdrukken.

Stelling 5: De organist is in den eeredienst Dienaar, geen concertgever en nog minder virtuoos. Zijn spel drage daarvan het karakter.

Stelling 6: Zijn spel neemt in den eeredienst een groote en gewichtige plaats in doordat het de verschillende elementen van den dienst onderling verbindt en tegen een gemeenschappelijken achtergrond zet.

Stelling 8: Het orgelspel zij geheel kerkelijk van stijl en begeve zich noch op het terrein der buitenkerkelijke, noch op dat der zgn. opwekkingsmuziek. Het vinde zijn

basis in het reformatorische koraal.

Stelling 12: *De Dienaar des Woords, als leider van den eeredienst, erkenne den organist als zijn mededienaar en plege met hem een geregeld overleg.*

Het is duidelijk: hier worden bakens verzet, terwijl Van der Leeuw tegelijk (vanuit hedendaags perspectief) heel conservatief blijft: niet virtuoos, geen concertante muziek, geen opwekkingsrepertoire, uitgangspunt in het reformatorisch koraal.

In deze periode verandert er het nodige op het terrein van de kerkzang. Steeds vaker klinkt de roep om terug te keren tot het oorspronkelijk ritme van de psalmmelodieën. Ook komen er meer en meer liederen binnen het gezichtsveld van de verschillende kerken. De gereformeerden gaan meer dan de twaalf *Eenige Gezangen* (1933) zingen en de hervormden krijgen een nieuwe liedbundel: de *Hervormde Zangbundel* van 1938, waarin nu ook voorreformatorische liederen staan.

Tegelijkertijd roert zich in Amsterdam de bekende orgelist Jan Zwart (1887-1937), die een wat wonderlijke positie inneemt in het geheel. Enerzijds oriënteert hij zich op de oude meesters als Sweelinck, Speuy en Van Noordt. Anderzijds brengt hij het orgel dicht bij de mensen door voor de radio en tijdens bespelingen allerlei bewerkingen van geestelijke liederen uit het lichtere repertoire te spelen: 'Als g'in nood gezeten', 't Scheepke onder Jezus' hoede', 'Ga niet alleen door 't leven'. Tegelijk pleit hij in het gereformeerde kerkblad *De Reformatie*, tegen alle vernieuwingsbewegingen in, voor het behoud van de stoere, niet-ritmische calvinistische gemeentezang die volgens hem dan wel niet origineel is maar wel heel oude papieren heeft. Het is niet moeilijk de lijn te trekken van de zogenoemde Hollandse Koraalkunst die Jan Zwart in de jaren dertig voorstaat en de bijbehorende manier van samenzangbegeleiding, via een aantal van diens zonen en leerling Feike Asma, naar hedendaagse massale niet-ritmische samenzangpraktijken waarbij grote kerken op een doordeweekse avond tjokvol zitten.

Intussen staat een andere leerling van Jan Zwart, Willem Mudde, in de periode in en na de Tweede Wereldoorlog model voor de kerkmuziekvernieuwingsbeweging die eveneens grote invloed uitoefent.⁵¹ Mede onder invloed van die beweging komt er in de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog steeds meer aandacht voor de rol van muziek in de eredienst (alleen ondersteunend of ook eigenstandig), is er een nieuwe oriëntatie op Luthers ideeën over muziek, worden oude barokstijlen herontdekt en worden

liedmelodieën in oude luister hersteld. Een en ander culmineert in een nieuwe psalmberijming (1967) en het *Liedboek voor de kerken* (1973). In die bundel is, als het gaat om melodieën, ook ruimte voor een nieuwe *sound*, van componisten als Willem Vogel, Adriaan C. Schuurman, Frits Mehrstens en Jaap Geraedts.⁵² Dat deze ontwikkelingen en vernieuwingen de nodige veranderingen meebrengen voor de kerkorganist, laat zich raden. De Liedboekdagen die vanaf de jaren zeventig worden georganiseerd moeten gemeenteleden en organisten helpen om de stokoude en gloednieuwe liederen te leren zingen.

Veertig jaar later verschijnt er opnieuw een gezangboek: *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk*, met weer meer nieuwe zangvormen en muziekstijlen. Zelfs de evangelische liedcultuur, die in de tussentijd via de Opwekkingsbundels en een band als Sela in het kerkelijk landschap is binnengekomen, heeft in deze bundel een plek gekregen, zij het een kleine. Dat dat voor de kerkorganist het nodige betekent, is duidelijk.

Al met al is er eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw in protestants Nederland een breed spectrum aan liedculturen en muziekstijlen ontstaan. In dat geheel mag het orgel zijn partijtje meeblazen. Op veel plekken nog als eenmansorkest. Elders als deel van een groter geheel. Terwijl op andere plaatsen het orgel er zondags het zwijgen toe moet doen of zelfs inmiddels als overbodig relict uit een stoffig verleden uit de kerkzaal is verwijderd.

Slotsom

Het blijft, terugblikkend op vijf eeuwen geschiedenis van orgelbeleving en orgelgebruik, een fascinerende ontwikkeling. Wat begint met afschuw van het orgel als doedelzak van de duivel mondt uit in het alleenrecht van dit instrument waarbij verheerlijking en verafgoding op de loer liggen. Terwijl we in onze huidige tijd ook meemaken hoe er een nieuwe afkeer van het orgel groeit, omdat het instrument voor veel mensen staat voor ouderwets, stoffig, saai, niet hip genoeg. Een organistenvereniging en organisten die zondag aan zondag hun plek achter de speeltafel weer innemen hebben meer dan ooit wijsheid en creativiteit nodig om op het juiste moment en op de goede manier de rechtmatige plaats van het orgel op te eisen. Duidelijk, met durf en dienend. Niemand zal beweren dat het orgel het enige instrument is dat het gemeentelied op zondag kan leiden en begeleiden. Maar dat het toch wel een van de meest geschikte instrumenten is voor de begeleiding van de gemeentezang, dat zal toch niemand willen ontkennen.⁵³

Dr. J. (Jaco) van der Knijff is muzikeredacteur bij het *Reformatorisch Dagblad* en docent liturgiek aan de Theologische Universiteit Apeldoorn (TUA).

- ¹Tijdens de studiedag in Amersfoort werd elk van de vijf blokjes afgesloten met een muzikale illustratie: een psalm of lied uit de betreffende periode, met medewerking van Rien Donkersloot (orgel).
- ²F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, 2e dr. (Dordrecht: Van den Tol, 1980), 174, noot 1.
- ³Zie <https://www.bijbelsdigitaal.nl/view/?mode=2&bible=deuxa1562&page=931&sub=1-2>
- ⁴Zie hiervoor: Jaco van der Knijff, 'Datheen alleen, zonder orgel. De visie op gereformeerde kerkmuziek tijdens de Provinciale Synode van Dordrecht 1574', in: Leon van den Broeke en Klaas-Willem de Jong (red.), *De Synode van Dordrecht 1574. Liturgisch kerkrecht* (Kampen: Sumnum, 2025): te verschijnen.
- ⁵D. Nauta en J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578. Gereformeerden uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bijeen* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1978), 159 (artikel 77).
- ⁶Zie J.R. Luth, "Daer wert om 't seerste uytgekreten...". *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme, 1550-1852* (Kampen: Van den Berg, 1986), 101-110.
- ⁷In Amersfoort is hier onbegeleid Psalm 1:1 van Dathenus gezongen.
- ⁸Zie Luth, *Daer wert*, 211.
- ⁹Zie Thiemo Wind, *Jacob van Eyck en de anderen. Nederlands solorepertoire voor de blokfluit in de Gouden Eeuw* (Houten: eigen beheer, 2006), 139.
- ¹⁰Zie *Bouwstoffen. Eerste Jaarboek der Vereniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis* (z.pl. z.n.), 1869-1872, 54-55.
- ¹¹Zie Jan Luth en Jan Smelik, 'De calvinistische traditie', in: Jan Luth, Jan Pasveer en Jan Smelik (red.), *Het kerklied. Een geschiedenis* (Zoetermeer: Mozaiek, 2001), 217-289, daar 248. Vgl. Jaco van der Knijff, 'Een dronkenman als organist' (website *Reformatorisch Dagblad*, 26 november 2014).
- ¹²Zie Luth, *Daer wert*, 209.
- ¹³*Gebruyck of ongebruyck van 't orgel inde Kercken der Vereenighde Nederlanden* (Leiden: Bonaventuer en Abraham Elsevier, 1641).
- ¹⁴*Gebruyck of ongebruyck*, 138-139; vgl. Luth, *Daer wert*, 219vv.
- ¹⁵*Gebruyck of ongebruyck*, 77-78.
- ¹⁶*Gebruyck of ongebruyck*, 120-121.
- ¹⁷Zie Luth, *Daer wert*, 222vv.
- ¹⁸Zie Luth en Smelik, 'De calvinistische traditie', 249.
- ¹⁹In Amersfoort is hier begeleid Psalm 23:1 van Dathenus gezongen.
- ²⁰Zie Jaap Jan Steensma, 'When Moses and Aaron joined Hands. Exploring Eighteenth-Century Dutch Organ Sermons', in: Katelijne Schiltz en Lucinde Braun (hg.), *Orgelpredigten in Europa (1600-1800). Musiktheoretische, theologische und historische Perspektiven* (Regensburg: Schnell & Steiner, 2022), 335-372.
- ²¹*Heilig gebruik des orgels, Vertoont in een leer-reden Over Psalm CL. vers III-IV. Gedaan op de inwyding van 't Maassluische Orgel. (...)* door Aegidius Francken (Delft: Pieter vander Kloot, 1734)
- ²²*Heilig gebruik*, 'Opdragt', ongepagineerd.
- ²³*Heilig gebruik*, 'Op het nieuw orgel Geschonken aan de kerk van Maas-Sluis (...)', ongepagineerd.
- ²⁴*Heilig gebruik*, 43.
- ²⁵Zie Steensma, 'When Moses and Aaron joined Hands', 346-349.
- ²⁶Zie Luth, *Daer wert*, 234-242. Vgl. Jaco van der Knijff, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773* (Apeldoorn: De Banier, 2018), 298vv. Zie ook het onlineartikel 'Koraalboek van 18e-eeuwse Haarlemse organist Radeker gevonden' (*Reformatorisch Dagblad*, 12 mei 2014).
- ²⁷Maarten 't Hart, *Het psalmenoproer* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2006).
- ²⁸Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden. Orgels, organisten en orgelgebruik in de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem* (Utrecht: Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 1988), 466-467.
- ²⁹*De muzyk van de CL Psalmen benevens de Lofzangen, naar den Nieuwsten Zangtrant met Prae en Interludiums en Bassen, door Jacob Potholt (...)* (Amsterdam: Joh. Wessing Willemsz., 1777). Vgl. Luth, *Daer wert*, 364-367.
- ³⁰In Amersfoort is hier Psalm 30:1 in de berijming van 1773 gezongen, begeleid, isometrisch en met tussenspelen tussen de regels.
- ³¹Zie over de *Evangelische Gezangen* van 1806: Luth en Smelik, 'De calvinistische traditie', 238-239.
- ³²Luth en Smelik, 'De calvinistische traditie', 252.
- ³³Een paar voorbeelden: Gezang 17 e.a. gaan op de melodie van het lied 'Wer nur den lieben Gott lässt walten', Gezang 32 wordt gezongen op de melodie van 'Wachet auf, ruft uns die Stimme', Gezang 105 gaat op de wijs van 'Was Gott tut das ist wohlgetan'.
- ³⁴*Een Compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de kerken*, 3e druk (Zoetermeer: Boekencentrum, 19983), 1142.
- ³⁵Geciteerd bij Luth en Smelik, 'De calvinistische traditie', 260.
- ³⁶Zie Jan Smelik, 'Op zoek naar een 'betamelijke uitoefening van den openbaren Godsdienst' rond 1816', in: idem, *Zingen en zeggen. Artikelen & columns op het gebied van liturgie en kerkmuziek* (Steenwijk: eigen beheer, 2018, 59-72), daar 65.
- ³⁷Geciteerd bij Smelik, 'Op zoek', 64.
- ³⁸Geciteerd bij Smelik, 'Op zoek', 63-64.
- ³⁹F.C. Kist, *De toestand van het protestantsche kerkgezang in Nederland, benevens de middelen tot deszelfs verbetering* (Utrecht: Bosch, 1840), 7-8.
- ⁴⁰J. A.M. Mensinga, 'Het onderscheid tusschen het luthersche en het gereformeerde kerkgezang, in zijnen invloed op de kerkelijke poëzy en het kerkelijk en wereld gezang', in: W. Moll en J.G. de Hoop Scheffer (eds.), *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, deel 3 (Amsterdam: G.L. Funke, 1876), 528-549, daar 539.
- ⁴¹Voorbeelden geciteerd bij: Jan Smelik, 'Orgelgebruik in de protestantse kerkdienst tussen 1886 en 1938', zes delen, *Het Orgel* (2019-2020), daar 115/4, 4.
- ⁴²Zie Van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst*, 467.
- ⁴³Gunning verwijst naar: Aug. Ebrard, *Versuch einer Liturgik vom Standpunkte der reformirten Kirche* uit 1843.
- ⁴⁴J.H. Gunning JHz., *Onze Eeredienst. Opmerkingen over het liturgisch element in den gereformeerden cultus* (Groningen: J.B. Wolters, 1890), 39.
- ⁴⁵Gunning, *Onze Eeredienst*, 41.
- ⁴⁶Gunning, *Onze Eeredienst*, 62.
- ⁴⁷In Amersfoort is hier het lied 'Behoed uw kerk, zet uit, o God, haar palen' met orgelbegeleiding gezongen. Het betreft een van de nieuwe liederen die in de 19e eeuw ontstaan (tekst: K.G. Withuys) en waarvoor J.G. Bastiaans in de *Vervolgbundel* een nieuwe melodie schrijft (*Vervolgbundel*, lied 239).
- ⁴⁸Zie de genoemde serie van Jan Smelik, 'Orgelgebruik in de protestantse kerkdienst tussen 1886 en 1938' in *Het Orgel*. Evenals het vervolg daarop: Jan Smelik, 'Orgelspel in de protestantse kerkdienst tussen 1938 en 1960', vier delen, *Het Orgel* 119/6 (november 2023), 16-22, 120/1 (januari 2024), 3-9, 120/3 (mei 2024), 3-7, 120/4 (juli 2024), 3-9.
- ⁴⁹Luth en Smelik, 'De calvinistische traditie', 252.
- ⁵⁰G. van der Leeuw, 'Liturgische eischen aan Orgel en Organist', in: *Gedenkboek van het Congres der Nederlandsche Organisten-Vereeniging* (Steenwijk: G. Hovens Grève, 1932), 61-84. Vgl. G. van der Leeuw, 'Kerkmuziek', in: Liturgische Kring (samenst.), *Handboek voor den Eeredienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk* (Rotterdam: J.M. Bredée's Uitgevers-mij, 1934), 181-197.
- ⁵¹Zie over Mudde: Jan Hage, *Muziek met een missie. Een luthers geluid in een calvinistische wereld. Willem Mudde en de kerkmuzikale vernieuwingsbeweging* (Utrecht: Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 2017).
- ⁵²Zie over Vogel: Christiaan Bert Winter, *Zuivere, eerlijke, oprechte kerkmuziek. Willem Vogel en de invloed van zijn werk op het klankidoom van de Nederlandse protestantse liturgische muziek* (Amsterdam: diss. VU, 2023).
- ⁵³In Amersfoort zijn hier twee liederen uit het *Liedboek* (2013) met orgelbegeleiding gezongen: Lied 766 ('Ik zag een nieuwe hemel zich verheffen') op een melodie van Adriaan C. Schuurman, en Lied 917 ('Ga in het schip, zegt Gij') op een melodie van Jaap Geraedts.